

До 80-річчя НБУВ

Олена Апанович

«Щоденник» Якова Марковича

Державний діяч України XVIII ст. Яків Маркович протягом півстоліття (1717-1767) фіксував події і факти, які, на його погляд, були важливими для історії України. Крім політичних, соціальних, економічних, культурних та родинних подій, у десятитомному «Щоденнику» відображається й пристрасне захоплення Якова Марковича книгами. Він зібрав величезну бібліотеку. Записи в «Щоденнику» свідчать про регулярне передплачування вітчизняних та іноземних газет і журналів.

Яків Андрійович Маркович - державний діяч України, письменник, мемуарист, автор десятитомного «Щоденника», народився 1696 р. в м. Прилуках. Належав до найвпливовішого, найбагатшого козацько-старшинського роду єврейського походження. Його батько - Андрій Маркович - був лубенським полковником, пізніше генеральним підскарбієм; тітка Настя Міклашевська з роду Полуботків стала дружиною гетьмана Івана Скоропадського; тесть - чернігівський полковник, пізніше наказний гетьман Павло Полуботок.

Яків Маркович навчався в Києво-Могилянській академії (закінчив у 1713 р.), був улюбленим учнем її ректора Феофана Прокоповича, який пророкував йому блискучу духовну кар'єру. «Ти, - писав він невдовзі після закінчення Марковичем академії, - при Божій допомозі виявив такі успіхи в богослов'ї, про які й подумувати не можуть прикрашені митрами голови»¹. Але той віддав перевагу світській державній діяльності і господарюванню у багатьох маєтках, нажитих його батьком.

1721 року Маркович одержав звання бунчукового товариша, і в 1723-1725 рр. був наказним лубенським полковником, членом генеральної лічильної комісії (1736-1739), потім генеральним підскарбієм (1740-1762), з 1762 р. - у відставці. Помер 20 вересня 1770 р. в с.Сваркові (тепер Глухівського р-ну Сумської обл.).

Яків Маркович був одним з найосвіченіших людей свого часу, з широкими культурними інтересами. Добре володів польською, німецькою, французькою мовами. Писав прозові та віршовані твори, зокрема на мотиви псалмів, а також композиції на теми проповідей - «слів» Іоана Златоуста та інших видатних отців церкви; перекладав з латини, залишив «Генеалогічні замітки». Схильність до такого роду творчості вихована була ще під час навчання в Києво-Могилянській академії. Там було обов'язковим складання віршів на мотиви псалмів, вільні композиції на богословські теми, переклади з латини тощо. Інтерес до всього того, чому навчали в академії, з роками не ослаб певною мірою й через зв'язки з Прокоповичем.

Найвидатнішим твором Я.Марковича був «Щоденник»

(«Діаруш»)², який складався з десяти рукописних книг, писаних ним власноручно протягом півстоліття (1717-1767)*. Автор був переконаний у необхідності фіксувати події і факти, які можуть мати значення в історії його батьківщини. Спочатку він продовжив «Кроніку» - короткі записи історичних подій за 1452-1715 рр., які вів його родич Павло Полуботок, а з 1717 р. розпочав записи про політичні, соціальні, економічні, культурні, господарські та родинні події. Ці нотатки він називав «Домашнім протоколом».

У поле зору автора потрапила широка панорама життя Гетьманщини 20-60-х років XVIII ст.

Приналежність Я.Марковича до вищої правлячої старшини, родинні зв'язки з гетьманами, умови державної служби (генеральний підскарбій) давали йому доступ до різноманітної інформації. Він мав можливість ознайомлюватися з державними, урядовими та іншими документами на різних рівнях: від сотенних канцелярій до Генеральної військової канцелярії - вищого органу виконавчої влади Гетьманщини. Його, як власника величезних маєтностей, дуже цікавили проблеми економіки, зокрема торгівлі, господарські справи, законодавство про селян, виконання ними шарварку, рух «шукачів козацтва» та інші соціальні питання. Все це він докладно висвітлював на сторінках «Щоденника», відзначаючи, як ці процеси впливали на його добробут та становище залежних селян.

Конкретні описи поєднуються з узагальнюючими, статистичними даними. Вони свідчать про піднесення землеробства в козацьких та старшинських господарствах, розвиток садівництва, виноградарства, будівництва, промислів і ре-

² «Щоденник» Якова Марковича видавався тричі (неповністю). Перше видання невеликої частини, у скороченій редакції, іноді у витягах, з передмовою його внука Олександра Марковича вийшло в двох томах: Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Т.1-2. - М., 1859 (Далі: Дневные записки...) Вдруге «Щоденник» був опублікований у трьох частинах під редакцією Олександра Лазаревського як додаток до «Киевской старины» (однак без виписок з газет, віршів, рецептів та ін., наявних в оригіналі) під назвою: «Дневник генерального подскарбия Якова Марковича». Ч. I-III - К., 1893-1897. Ч. I (1717-1725) - 1893; ч. II (1726-1729) - 1895; ч. III (1730-1734) - 1897. (Далі: Дневник генерального подскарбия...). Четвертий том вийшов під редакцією Вадима Модзалевського в серії «Джерела до історії України - Русі». Дневник Якова Марковича. Т. IV Київ; Львів, 1913. (Далі: Дневник Якова Марковича, т. IV).

* Рукопис твору (8 книг з 10, дві - п'яту та шосту - не віднайдено), зберігається в інституті рукопису НБУВ (ф. I, XII, XXVIII).

¹ Цит. за: Каганов И.Я. Я.Маркович и его «Дневник» как материал для просветительства на Украине в первой половине XVIII века // Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII века. - М.; Л., 1961. - С.114.

месел, торгового скотарства, про зміцнення торгових зв'язків Гетьманщини з Правобережною Україною і Запорізькою Січчю, Росією, Кримом, Польщею та країнами Західної Європи. Фіксує Маркович розміри оплати найманій праці, ціни на землю, сільськогосподарські та промислові товари протягом п'яти десятиріч XVIII ст., співвідношення українських грошових одиниць з грішми різних країн.

Він зібрав величезну бібліотеку. Любов до книги, пристрасне книжкове призибування, безперечно, було прищеплене йому в Києво-Могилянській академії. Відомо, що багато її вихованців збирали власні бібліотеки, нерідко згодом даруючи їх тим навчальним закладам, де вчителювали. Упродовж життя Маркович купував книжки в Україні, Росії, випишував з-за кордону, доручав і просив придбати для нього те чи інше видання, цікавився реєстрами книжок, що продавалися. Зокрема, під час перебування в Москві в 1728 р. закупівля книжок відбита багатьма записами.

У 40-х роках у «Щоденнику» з'являються записи, які свідчать про регулярну передплату французьких, німецьких, російських газет і журналів. Він клопотався, щоб своєчасно передплатити пресу і щоб та надходила систематично. У Москві сам їздив на пошту «до пошмейстера Володимира Володимировича фон Пестеля, котрому віддав 18 рублів на газети французькі, амстердамські на майбутній 1743 рік»³. (Голландія була на той час видавничим центром, де друкувалися твори, які за цензурними умовами не могли побачити світу у Франції). Перед від'їздом додому записує (8 грудня 1742 р.): «Їздив прощатися..., а потім на пошту, де взяв газети»⁴. 17 листопада 1743 р. фіксує: «Писав до поштмейстера Пестеля про ненадходження номерів газет і просив на наступний рік їх доставляти до нас, а гроші 18 рублів прийняв би від Масра»⁵ (аптекаря у Глухові).

Маркович активно листувався з книголюбями, високоосвіченими людьми, обмінювався книжками. Наприклад, з Федором Туманським - українським письменником, перекладачем, етнографом, видавцем*.

На книжкових інтересах ґрунтувалися контакти Я.Марковича з Г.М.Тепловим, ад'юнктом Петербурзької Академії наук**. У запису від 27 лютого 1752 р. читаємо: «Їздив рано у палац гетьманський, був у Теплова, який подарував мені російську книгу з філософії»⁶. Її автором був сам Теплов, вона називалася «Знання, касаючіеся вообщє до философии для пользы тех, которые о сей материи чужестранных книг читать не могут» (1751). 11 серпня 1760 р. записано: «Був у Теплова і про книжки розмову мали»⁷. Маркович ще

раніше передав йому рукопис Феофана Прокоповича⁸.

Генеральний підскарбій Яків Маркович і лубенський полковник Павло Апостол* деякий час майже регулярно пересилали один одному газети й журнали. 1746 року перший відправив спеціального посланця до Павла Апостола з проханням повернути томи журналу «Спектатор», який користувався популярністю в усій Європі. А в 1749 р. 7-го листопада він записує: «Через козака відправив до полковника лубенського ... газети»⁹. У попередньому запису Маркович відзначає: «Полковник лубенський купив за мої гроші 5 книжок от 1728 по 1733 рік»¹⁰.

У бібліотеці Марковича було чимало рукописних книг, адже українські літературні та історичні твори у XVIII ст. залишалися в рукописах. Тиражували їх, переписуючи, зацікавлені читачі. Списки з таких творів робив і Маркович, зокрема з твору козацького літописця Григорія Грабянки «Дійствія презильної і от начала поляків крвавшої небивалої брані Богдана Хмельницького гетмана запорожского з поляки».

Маркович не тільки постійно поповнював свою бібліотеку, а й дбав про неї, захищав від пошкоджень, періодично переглядав її, перевіряючи наявність, класифікував, підсушував книжки, віддавав їх в опрау.

Запис 11 лютого 1725 р. свідчить, що володар сам класифікує книжки своєї бібліотеки за науковими напрямками і таким чином визначає коло своїх інтересів. «Книг у Ромні залишених, - пише він, - переглядав і виявилось: богословських - 21, філософських - 12, історичних - 10, медичних - 5, прочих - 8, а з Глухова привезли 32, і того тут усіх - 345»¹¹. Через чотири роки (8 липня 1729 р.) він знову перевіряв свою бібліотеку, класифікуючи книжки цього разу за форматом. «Сьогодні не їздив нікуди, а передивлявся книжки свої і підсушував, яких після перелічення виявилось: великих книг самих - 88, аркушових - 29, чверткових і малих - 223, разом - 340»¹².

Яків Михайлович радо давав свої книжки читати численним знайомим, ретельно записуючи, кому, коли і яку дав, а потім відмічаючи дату повернення.

В останні 20 років життя він виявляв особливий інтерес до французької літератури, зокрема Фенелона, Роллена, Вольтера. «Історію Карла XII» Вольтера він придбав, очевидно, через Павла Апостола в 1750 р., хоча перша згадка про цей твір зустрічається у «Щоденнику» в 1746 р. Записує 1 листопада 1750 р.: «Полковник лубенський прислав мені перший том історії короля шведського, третій і четвертий залишив у себе для прочитання, а другий том помилково не присланий з Бреславля. За ці книжки заплачено 11 рейхталлерів і 15 чеських»¹³ (Voltaire Histoire de Charle XII, Rouen, 1731).

Особливий інтерес Марковича до вольтерівської «Історії Карла XII» і бажання мати повний комплект виданих томів викликано тим, що в цьому творі викладалися події, які безпосередньо стосувалися України і, головне, висвітлювалися зовсім інакше, ніж у Росії. Особливо це пов'язано з

³ Дневные записки... - Т. 2. - С. 181.

⁴ Там же. - С. 185.

⁵ Там же. - С. 198.

⁶ Там же. - С. 302.

* Вихованець Кенігсберзького університету, член Королівського пруського німецького товариства Ф.Туманський після закінчення навчання повернувся в Україну, дістав звання бунчукового товариша, в 1778-1779 рр. організував «Топографічний опис Гетьманщини», з 1779 р. - член-кореспондент Петербурзької Академії наук, з 80-х років розгорнув широку видавничу діяльність у Петербурзі, зокрема опублікував козацький «Літопис Грабянки» (1793), у 1792-1794 рр. видавав журнал «Русский магазин», де було вміщено багато матеріалів з історії України. Призначений був віце-губернатором-поручником правителя, з 1801 р. у відставці, жив на хуторі поблизу Глухова, не припиняючи літературної і публіцистичної діяльності. За ініціативою Туманського в Глухові було організовано книгарню.

** Наставник юного Кирила Розумовського, за гетьманства якого був управителем його маєтків.

⁷ Там же. - С. 368.

⁸ Там же. - С. 303.

* Павло Апостол - син гетьмана Данила Апостола, з юнацьких років захоплювався книжками і зберіг це захоплення на довгі роки. Високоосвічена людина, знав кілька мов, був лубенським полковником.

⁹ Там же. - С. 277.

¹⁰ Дневник генерального подскарбья... - Ч. III. - С. 399.

¹¹ Там же. - Ч. I. - С. 210.

¹² Там же. - Ч. II. - С. 308.

¹³ Дневные записки... - Т. 2. - С. 288.

характеристикою Мазепи. Вольтер підкреслював у своїй історії, що коли одного разу цар, на підпитку, почав називати Мазепу зрадником і погрожував зліквідувати Гетьманщину, той, повернувшись в Україну, вирішив за допомогою шведської армії досягти незалежності і створити могутнє Українське королівство, бо, як буквально висловився Вольтер: «Україна завжди прагнула бути вільною»¹⁴.

Під впливом Прокоповича, який був далеко не ортодоксом православ'я, Маркович захоплювався працями західних католицьких і протестантських письменників. 5 лютого 1729 р. в «Щоденнику» з'являється запис: «Архієрей новгородський (тобто Феофан Прокопович) прислав книжок 5», і далі називаються автори: «Буддеус, німецький богослов, і Данило Гуецій, єпископ абриценський»¹⁵. А на другий день на сторінках «Щоденника» робляться обширні виписки з цих трактатів протестантських теологів.

У природничих науках Марковича найбільше приваблювали досліди, експерименти, прилади, що використовувалися при цьому, за його словами «диковинки». Він не тільки придбав працю винахідника мікроскопа Левенгука «Таємниці природи» (Антверпен, 1697), а й ретельно виклав у «Щоденникові» «обсервації», описані в книжці¹⁶.

Записи щодо політичної та соціальної ситуації в країні відображають колоніальну політику царизму щодо України,

показують, яким важким тягарем лягла на український народ спустошлива війна 1735-1739 рр. Маркович фіксує чисельний склад козацького війська та окремих полків, що відправлялися з російською армією в похід, кількість зібраних волів, коней, возів, заготовленого провіанту, дані про мобілізацію козаків, селян, міщан на Українську лінію.

Під 1738 р. відображено факт притягнення селян навіть до участі у військових діях, коли треба було відбити напад татар. Згадується і про так зване полоніння льоду, тобто рубання криги на Дніпрі, щоб перешкодити ханським ордам перейти через річку. Для цього мобілізувалася кожного року величезна кількість «робітних людей» з числа міщан і селян¹⁷. «... За вимогою Рум'янцева звелено з кожного двору у всіх полках (крім Ніжинського) виганяти по душі до Дніпра і виганяти з великою тяжкістю»¹⁸. Пізніше Маркович вказує точну цифру кількості робітних людей, яких домагався Рум'янцев - 15 тисяч¹⁹.

У «Щоденнику» майстерно виписані картини й деталі побуту українського суспільства XVIII ст. Є також чимало витягів з періодики, у тому числі зарубіжної (польської, німецької, французької та іншої), копії віршів, рецепти тощо.

Отже, цей твір є важливим джерелом вивчення історії України XVIII ст.

¹⁴ Мацьків Теодор. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. - Мюнхен, 1988. - С. 178.

¹⁵ Дневник генерального подскарбия... - Ч. II. - С. 282.

¹⁶ Дневные записки... - Т.2. - С. 157, 159.

¹⁷ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных делах, собранное из разных историй иностранных - Бишенга, Безольди, Шевалье и рукописей русских - 1765. - М., 1847. - С. 147.

¹⁸ Дневник Якова Марковича... - Т. IV. - С.174.

¹⁹ Там же. - С.221.

КНИЖКОВІ ВИСТАВКИ

Книжкову виставку «Володимир Винниченко в літературі й політиці» підготовлено відділом зарубіжної україніки НБУВ.

